

Anna Horodecka

## 8. Koncepcja człowieka a polityka zrównoważonego rozwoju

### Streszczenie

Opracowanie poświęcone jest roli koncepcji człowieka w kształtowaniu i realizacji polityki zrównoważonego rozwoju. Stawia się tu pytanie, czy i jak w dobie istniejących kryzysów gospodarczych, koncepcje człowieka na których opierają się heterodoksyjne kierunki ekonomiczne, mogłyby dostarczyć lepszej podstawy dla formułowania podstaw ekonomii (zakresu, celu, metod) a poprzez nią polityki gospodarczej (i jej celu, podmiotu i narzędzi). Dla potrzeb opracowania wybrane zostały trzy najbardziej charakterystyczne, odmienne koncepcje człowieka leżące u podstaw takich współczesnych heterodoksyjnych kierunków ekonomicznych jak: ekonomia behawioralna, ekologiczna i humanistyczna. Na ich to podstawie w dużej mierze opiera się też koncepcja człowieka – homo sustinens, utworzona jako podstawa dla polityki zrównoważonego rozwoju. Omówione koncepcje człowieka mogą mieć różne zastosowanie w polityce zrównoważonego rozwoju (rozszerzenie repertuaru narzędzi, struktury podmiotowej, i lepsze doprecyzowanie celów) a ich integracja otwiera szanse na przyszły rozwój tej polityki.

**Słowa kluczowe:** koncepcja człowieka, polityka zrównoważonego rozwoju, ekonomia heterodoksyjna; ekonomia humanistyczna, ekonomia behawioralna, ekonomia ekologiczna, homo oeconomicus, homo sustinens

### The concept of human nature and the sustainable economic policy

#### Abstract

The following study is devoted to the role of the concept of human nature in the development and implementation of sustainable development policy. It's discussed, whether and how in the time of economic crises, human concepts underlying the heterodox economic schools, could provide a better basis for the foundations of economics (scope, purpose, method) and therefore for the economic policy (its goal, actors and tools). For the purpose of this study three most distinctive, different concepts of human nature are selected, which build the fundamentals of behavioral, ecological and humanistic economics, belonging to current heterodox economics. These concepts influenced the creation of homo sustinens - a concept created as a basis for sustainable

development policy. The concepts of human nature discussed in the paper may have different applications within the sustainable development policy (extending the repertoire of tools, the structure of entities and actors, and better clarification of the goals). Their integration into the sustainable policy opens up opportunities for the future development of this policy.

**Keywords:** the concept of human nature, the sustainable development policy, heterodox economics; humanistic economics, behavioral economics, ecological economics, homo economicus, homo sustinens

## **Wprowadzenie**

Celem opracowania jest wskazanie na rolę koncepcji człowieka w wybranych szkołach ekonomicznych w kształtowaniu i realizacji polityki gospodarczej. W pracy stawia się pytanie o to w jakim wymiarze, poszczególne szkoły ekonomiczne oparte na tych obrazach człowieka mogą przyczynić się do lepszego zrozumienia, wyjaśnienia celów, narzędzi i struktury podmiotowej polityki zrównoważonego rozwoju. Rozważa się też kwestię normatywnego charakteru omawianych koncepcji człowieka, które mogą okazać się ważnym elementem w kształtowaniu postaw podmiotów gospodarujących, a tym samym przyczynić się do większej efektywności polityki zrównoważonego rozwoju.

### **1. Polityka zrównoważonego rozwoju – definicja, narodziny, cele**

Polityka zrównoważonego rozwoju jawi się jako praktyczny postulat stawiany przez różne siły społeczeństwa będąc reakcją na coraz większą świadomość zagrożeń wynikających z nieograniczonego wzrostu gospodarczego. Taki dialog miał swoje początki już w latach 70-tych, związany był z pracami Klubu Rzymskiego. Pierwsze definicyjne ujęcie zrównoważonego rozwoju („sustainable development”), które potem wciąż ulegało modyfikacjom i zmianom w niuansach znaczeń miało miejsce w roku 1987 w tzw. raporcie Brundtland<sup>1</sup> pt. „Nasza wspólna przyszłość” („Our Common

---

<sup>1</sup> Raport ten poprzedziło utworzenie przez ONZ w 1983 r. niezależnej komisji eksperckiej - Światowej Komisji Środowiska i Rozwoju ONZ (WCED – „World Commission on Environment and Development”), z sekretariatem w Genewie. Zadaniem komisji było przygotowanie raportu dotyczącego perspektyw długookresowego zrównoważonego rozwoju, chroniącego środowisko w skali świata do 2000 roku i później. Komisja skupiała 18 krajów, a jej przewodniczącą była ówczesna premier Norwegii – Gro Harlem Brundtland. Od 1988 komisja kontynuowała swoje prace w ramach „Centre for Our Common Future” w Genewie i została reaktywowana w ramach konferencji w Rio w 1992 r.

Future”). Raport ten postulował zaspokojenie potrzeb teraźniejszości, bez podejmowania ryzyka, że przyszłe pokolenia nie będą mogły zaspokoić swoich własnych potrzeb<sup>2</sup> i szukał ku temu możliwości.

Zrównoważony rozwój jest rozumiany jako poprawa jakości życia ludzi na całym świecie bez rabunkowej eksploatacji zasobów naturalnych i wymaga on zróżnicowanych działań w poszczególnych regionach świata. Postulowana jest integracja działań w trzech centralnych obszarach: (1) wzrostu gospodarczego i równomiernego podziału korzyści, który ma polegać na osiągnięciu odpowiedzialnego, długookresowego wzrostu, obejmującego wszystkie narody, a więc wymagającego koordynacji działań we wzajemnie powiązanych globalnych systemach gospodarczych; (2) ochrony zasobów naturalnych i środowiska, tak by przyszłe pokolenia mogły z nich korzystać (ograniczenie zużycia zasobów, powstrzymanie skażenia środowiska i ochrona naturalnych ekosystemów, (3) rozwoju społecznego, polegającego na zapewnieniu ludności całego świata pracy, żywności, edukacji, energii, opieki zdrowotnej, wody i systemów sanitarnych, przy jednoczesnym poszanowaniu bogactwa kulturowego i społecznej różnorodności oraz możliwości kształtowania własnej przyszłości.

Raport Brundtland stał się podstawą do opracowania głównego dokumentu zrównoważonego rozwoju na szczycie Ziemi w Rio de Janeiro w 1992r.<sup>3</sup> Agenda 21 była wszechstronnym planem działania na XXI wiek dla Narodów Zjednoczonych, rządów i grup społecznych w każdym obszarze, w którym człowiek ma wpływ na środowisko. Kluczowe było tu przedstawienie konsekwencji kontynuacji dotychczasowej polityki, do której można zaliczyć: pogłębienie przepaści gospodarczej w społeczeństwach i między państwami, rozszerzenie się sfer ubóstwa, głodu, chorób i analfabetyzmu, degradację środowiska naturalnego. Postawiono postulat zmiany dotychczasowej polityki tak, aby w XXI w. osiągnąć globalny zrównoważony rozwój, a tym samym przyczynić się do uczynienia bezpiecznego i sprawiedliwego świata, w którym każda żywa istota byłaby w stanie zachować swą godność, poprzez stosowanie nowych metod nauczania, odpowiedzialnego wykorzystania surowców i partycypacji społeczeństwa.

W celach milenijnych zdefiniowanych na Szczycie Milenijnym Organizacji Narodów Zjednoczonych w 2000 r. (miały być osiągnięte do roku 2015), obserwuje się kolejny krok ewolucji w rozumieniu zrównoważonego rozwoju przez globalne społeczeństwo. Dostrzec tu można było (obok tradycyjnego) szersze rozumienie

---

<sup>2</sup> B. Siebenhüner, *Nachhaltigkeit und Menschenbilder*, "zfwu" 2001, vol. 2, nr 3, s. 343-359.

<sup>3</sup> W Szczycie Ziemi uczestniczyli przedstawiciele 172 rządów, 2400 organizacji poza-rządowych oraz 10000 dziennikarzy, zaś Agendę sygnowały 172 kraje, w tym Polska.

zrównoważonego rozwoju i zauważenie jego wieloaspektowości. Dotyczy on zarówno życia i zdrowia ludzkości (co przejawia się w celach wyeliminowania skrajnego ubóstwa i głodu, ograniczenie umieralności dzieci, poprawienia opieki zdrowotnej nad matkami, ograniczenia rozprzestrzeniania się HIV/AIDS, malarii i innych chorób), edukacji (cel zapewnienia powszechnego nauczania na poziomie podstawowym), sprawiedliwości społecznej (promowanie równości płci i awansu społecznego kobiet), jak i stosowania zrównoważonych metod gospodarowania zasobami naturalnymi<sup>4</sup>. Instrumentem do wprowadzania w życie tych celów było stworzenie globalnego partnerskiego porozumienia na rzecz rozwoju. Odwołuje się ono do podstawowych wartości, obecnych także w tzw. katalogu celów normatywnych, do których można zaliczyć dobrobyt indywidualny, bezpieczeństwo oraz sprawiedliwość<sup>5</sup>.

Kolejny etap doprecyzowania rozumienia polityki zrównoważonego rozwoju przypada na Światowy Szczyt Ziemi w Johannesburgu w 2002 r. Było on właściwie poświęcony głównie problemom wody, podjęto jednak na nim wiele konkretnych postanowień na okres 10 lat odnoszących się do samego środowiska (jak np. ograniczenie emisji gazów cieplarnianych do atmosfery o 5,2 procent, zaprzestanie produkcji i stosowania środków chemicznych szkodliwych dla ludzi i środowiska), utrzymanie jego różnorodności, zahamowanie tempa wymierania rzadkich gatunków zwierząt i roślin, odnowienie zasobów ryb w morzach i oceanach, jak też do zdrowia i życia społeczeństwa (zmniejszenie o połowę liczby osób żyjących poniżej granicy ubóstwa, zmniejszenie o połowę liczby osób bez dostępu do wody pitnej i urządzeń sanitarnych, poprawę warunków życia ludzi mieszkających w slumsach, zmniejszenie o dwie trzecie wskaźnika śmiertelności wśród niemowląt i dzieci oraz o trzy czwarte wskaźnika śmiertelności matek przy porodzie). Zawiązano też nowe formy partnerstwa, angażujące w realizację zrównoważonego rozwoju społeczeństwo obywatelskie, a nie tylko, jak dotychczas bywało, instytucje rządowe.

---

<sup>4</sup> Uwzględnienie zasady zrównoważonego rozwoju w krajowych strategiach - stosowanie metod hamujących ubożenie zasobów środowiska naturalnego - zmniejszenie o połowę liczby ludzi pozbawionych dostępu do czystej pitnej wody, do 2020 roku poprawa warunków życia 100 milionów mieszkańców slumsów.

<sup>5</sup> A. Horodecka, *Ewolucja celów polityki gospodarczej [Evolution of Economic Policy Goals]*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2008, s. 28. J. B. Donges, A. Freytag, *Allgemeine Wirtschaftspolitik: Mit 2 Tabellen*, Lucius & Lucius, Stuttgart 2004, s. 3-15, R. Müller, W. Röck, *Konjunktur-, Stabilisierungs- und Wachstumspolitik: Theoretische Grundlagen und wirtschaftspolitische Konzepte*, Kohlhammer, Stuttgart 1993, s. 20; H. P. Grüner, *Wirtschaftspolitik. Allokationstheoretische Grundlagen und politisch-ökonomische Analyse*, Springer, Berlin - Heidelberg 2001, s. 9-15.

W kontekście polityki Unii Europejskiej cel wzrostu zrównoważonego ma podstawy prawne. Jest zapisany w Traktacie o Unii Europejskiej, najwyższym akcie UE. Art. 191 TUE w pkt 1 stwierdza, że polityka Unii w dziedzinie środowiska ma przyczynić się do osiągnięcia następujących celów: (1) zachowania, ochrony i poprawy jakości środowiska, (2) ochrony zdrowia ludzkiego, (3) ostrożnego i racjonalnego wykorzystywania zasobów naturalnych, (4) promowania na płaszczyźnie międzynarodowej środków zmierzających do rozwiązywania regionalnych lub światowych problemów w dziedzinie środowiska, w szczególności przeciwdziałaniu zmianom klimatu.

Kształt polityki zrównoważonego rozwoju określają programy i strategie unijne. Szczególnie ważna jest obecnie strategia Europa 2020, ustalona w marcu 2010 r., która przyjęła za nadrzędny cel osiągnięcie wzrostu gospodarczego: inteligentnego, zrównoważonego i sprzyjającego społecznemu włączeniu („smart, sustainable, inclusive”). Sprecyzowała też cele ekologiczne, do których należy ograniczenie emisji gazów o 20% w porównaniu z 1990 r., uzyskanie 20% udziału energii odnawialnej i wzrost o 20% wydajności energetycznej „energy efficiency”. Do tego ostatniego celu odwołuje się przede wszystkim strategia „A resource - efficient Europe”, oraz komunikat „Towards a Circular Economy” (w kierunku ekonomii cyrkularnej), podkreślający konieczność ponownego wykorzystania zasobów. W realizacji polityki zrównoważonego rozwoju szczególne znaczenie miały tzw. EAP - „environment action programs” (realizowane od lat 70.) - czyli programy działań w zakresie środowiska. Ostatni taki program zatytułowany „Dobra jakość życia z uwzględnieniem ograniczeń naszej planety” (decyzja PE i Rady nr 1386/2013/UE z dn. 20 listopada 2013 r.) reguluje niedociągnięcia poprzedniego - apelując do wzrostu odpowiedzialności. Ma opierać się na inicjatywach politycznych zawartych w strategii „Europa 2020”, w tym na pakiecie klimatyczno-energetycznym Unii, komunikacie Komisji w sprawie planu działania prowadzącego do przejścia na gospodarkę niskoemisyjną do 2050 r., unijnej strategii ochrony różnorodności biologicznej na okres do 2020 r., planie działania na rzecz zasobooszczędnej Europy, inicjatywie przewodniej „Unia innowacji” oraz strategii Unii Europejskiej na rzecz zrównoważonego rozwoju. Również istotne znaczenie ma utrzymanie złożonej struktury podmiotowej. Polega ona na tym, że działania muszą być podejmowane na różnych poziomach sprawowania rządów, zgodnie z zasadą pomocniczości, jak też przy zachowaniu przejrzystego współdziałania z podmiotami pozarządowymi. Dla realizacji kompleksowego podejścia globalnego jest konieczna współpraca na poziomie globalnym (a więc wielokulturowym). Realizacja działań na poziomie regionalnym, wymaga współpracy z krajami partnerskimi, w tym z krajami sąsiadującymi oraz krajami i terytoriami zamorskimi. Wskazuje się na rolę wiedzy

i inteligentnego doboru instrumentów, jako narzędzia do realizacji. Wszystkie środki, działania i cele określone w siódmym programie działań w zakresie środowiska (7. EAP) należy rozwijać zgodnie z zasadą inteligentnych regulacji i w stosownych przypadkach poddawać szeroko zakrojonej ocenie skutków. Do szczegółowych celów zalicza się ochrona, zachowanie i poprawa kapitału naturalnego Unii; przekształcenie Unii w zasobooszczędną, zieloną i konkurencyjną gospodarkę niskoemisyjną; ochrona obywateli Unii przed związanymi ze środowiskiem presjami i zagrożeniami dla zdrowia i dobrostanu, maksymalizacja korzyści płynących z prawodawstwa Unii w zakresie środowiska poprzez lepsze wdrażanie tego prawodawstwa; doskonalenie bazy wiedzy i bazy dowodowej unijnej polityki w zakresie środowiska; zabezpieczenie inwestycji pod względem polityki w zakresie środowiska i klimatu oraz podjęcie kwestii ekologicznych efektów zewnętrznych; lepsze uwzględnianie problematyki środowiska i większa spójność polityki; wspieranie zrównoważonego charakteru miast Unii; zwiększenie efektywności Unii w podejmowaniu międzynarodowych wyzwań związanych ze środowiskiem i klimatem (z art. 2 tejszej decyzji).

**Tabela 1** Perspektywy „Strategii edukacji na rzecz zrównoważonego rozwoju”

<b>Perspektywa społeczno-kulturowa</b>	<b>Perspektywa środowiskowa</b>	<b>Perspektywa ekonomiczna</b>
Prawa człowieka	Surowce naturalne (woda, energia, rolnictwo, bioróżnorodność)	Zmniejszenie rozmiarów ubóstwa
Pokój i bezpieczeństwo	Zmiany klimatu	Odpowiedzialność przedsiębiorstw
Równość płci	Rozwój rolnictwa	Gospodarka rynkowa
Różnorodność kulturowa i wzajemne zrozumienie kultur	Zrównoważona urbanizacja	
Zdrowie HIV/AIDS	Zapobieganie katastrofom i łagodzenie ich skutków	
Dobre rządy		

Zródło: <http://www.unesco.pl/edukacja/dekada-edukacji-nt-zrownowazonego-rozwoju/unesco-a-zrownowazony-rozwoj/>

W krzewieniu zrównoważonego rozwoju podkreśla się rolę edukacji. Można zauważyć, że takie podejście ma niewiele wspólnego z neoklasycznym podejściem

ekonomii, w którym człowiek ma się kierować jedynie maksymalizacją własnej użyteczności.

Ekonomia zrównoważonego rozwoju odwołuje się do wartości, norm, odpowiedzialności i do uwzględniania w decyzjach podejmowanych przez podmioty gospodarujące szeroko pojętych konsekwencji działania. Są to też postulaty ekonomii heterodoksyjnej. Takie podejście tworzy zatem podstawy do dyskursu etycznego nad gospodarką.

Ważnym wydarzeniem w rozwijaniu edukacji (w związku z zrównoważonym rozwojem) było w 2002r. Zgromadzenie Ogólne NZ, które ustanowiło lata 2005-2014 Dekadą Edukacji dla Zrównoważonego Rozwoju (lub Dekadą Zmiany). Miała być ona poświęcona propagowaniu zrównoważonych zachowań, inspirowaniu krytycznego i twórczego myślenia, pozwalającego znaleźć rozwiązanie tych problemów, które uniemożliwiają trwałe rozwój.

Widoczne są w niej zmiany w rozumieniu polityki zrównoważonego rozwoju i zmiany w podejściu do człowieka i jego potrzeb. Obok potrzeb materialnych, pojawiają się takie wartości jak zdrowie, oraz wartości niematerialne – sprawiedliwość, równość płci, tolerancja w stosunku do różnorodności, odpowiedzialność etc. Oznacza to też, że dla realizacji tak rozumianej polityki nie możemy wychodzić jedynie od tak uproszczonego rozumienia człowieka, jakim jest homo economicus, ale powinniśmy dostrzec jego wieloaspektowość. Bowiem wiele z poruszanych zagadnień w obrębie polityki zrównoważonego rozwoju nie da się sprowadzić do zwykłego wzrostu użyteczności. Siebenhüner<sup>6</sup> zauważa dlatego słusznie, że polityczna realizacja polityki zrównoważonego rozwoju nie może się obyć bez dyskusji na temat założeń antropologicznych i założeń odnośnie działania człowieka<sup>7</sup>. Zatem potrzebujemy dyskusji dotyczących zachowania człowieka, istotnych możliwości wpływu i podejść umożliwiających oddziaływanie na jego zmianę<sup>8</sup>.

Polityka zrównoważonego rozwoju jest także postulatem teorii polityki gospodarczej, uwzględniającym i uzasadniającym istnienie celu zrównoważonego rozwoju, jako istotnego w katalogu celów polityki gospodarczej. Różne państwa realizują ten cel w odmienny sposób, pomimo poszukiwania wspólnych rozwiązań, jak

---

<sup>6</sup> B. Siebenhüner, op.cit., 343-359.

<sup>7</sup> Por. też refleksję antropologiczną i rozróżnienie działań mądrych i sprytnych w: J. Stacewicz, *Etyczne przestanki działania gospodarczego*, "Problemy" 1988, nr 4, s. 1-5.

<sup>8</sup> R. Manstetten, O. Hottinger, M. Faber, *Zur Aktualität von Adam Smith: Homo oeconomicus und ganzheitliches Menschenbild*, "Homo Oeconomicus" 1998, vol. 15, nr 2, s. 127-168; T. Petersen, *Nachhaltigkeit und Menschenbild*, w: *Magische Dreiecke. Berichte für eine nachhaltige Gesellschaft*, red. S. Hartard, C. Stahmer, F. Hinterberger, Metroplis, Marburg 2000, s. 221-238.

mamy do czynienia w przypadku Unii Europejskiej. Porównując te różne sposoby realizacji celów, jak też jego odmienne rozumienie, inne punkty ciężkości, odmienne uwarunkowania polityk realizujących ten cel oraz różnorakie podmioty i narzędzia służące jego realizacji, stosujemy *de facto* podejście deskryptywne. Pozwala ono nam na zrozumienie głębiej danej polityki, która może/powinna nam ułatwić przejście do podejścia pozytywnego. Zgodnie z tym podejściem próbujemy w stosowanych obserwacjach, wnioskach, spostrzeżeniach, znaleźć wspólne elementy, trwałe, powtarzające się, charakteryzujące taką politykę. Chcąc umiejscowić politykę zrównoważonego rozwoju w szerszych ramach teoretycznych należy odwołać się do teorii ekonomii i teorii polityki gospodarczej. W teorii ekonomii szczególnie istotna jest teoria dóbr publicznych (a w jej ramach teoria efektów zewnętrznych), praw własności i kosztów transakcyjnych.

Jednak widoczne się staje, że polityka zrównoważonego rozwoju opiera się jednocześnie na podejściach szeroko rozumianej etyki gospodarczej. Tutaj szczególne znaczenie ma dyskusja nad uzasadnieniem celów nie tylko ogólnych, ale i szczegółowych oraz narzędzi. W podejściu głównego nurtu dominuje uzasadnienie działań od strony utilitaryzmu<sup>9</sup>, podobne jak dla pozostałych polityk, co wynika z utilitarnego charakteru modelu człowieka – homo oeconomicus. Natomiast dla innych podejść powstających na obrzeżach głównego nurtu lub ekonomii heterodoksyjnej – większe znaczenie dla uzasadnienia działań mają również podejścia od strony centralnych wartości czy norm, a więc nie tylko konsekwencjonalizmu, ale i deontologicznej argumentacji. Istniejące tu podejścia to przykładowo etyka odpowiedzialności i związana z nią koncepcja społecznej odpowiedzialności biznesu (CSR)<sup>10</sup>, etyka dyskursu Jürgena Habermasa<sup>11</sup>, teoria sprawiedliwości Johna Rawlsa<sup>12</sup>, czy też koncepcja *możliwości* „*capability approach*” Amartya Sena<sup>13</sup>.

Odnosząc się do teorii polityki gospodarczej, w podejściu pozytywnym istotne staje się ustalenie relacji celu polityki zrównoważonego rozwoju do pozostałych celów

---

<sup>9</sup> J. Bentham, J. S. Mill, *The utilitarians*, Anchor Press, Garden City, NY 1973; J. S. Mill, *On the Definition of Political Economy and the Method of Investigation Proper to it*, w: *The Philosophy of Economics*, red. D. Hausman, Cambridge University Press, Cambridge 2007, s. 41-58.

<sup>10</sup> A. Horodecka, E. Mazur-Wierzbicka, *The meaning of the concept of human nature in the organization and ethical concepts supporting CSR*, w: *CSR - Społeczny wymiar działalności biznesowej*, red. E. Mazur-Wierzbicka, Economicus, Szczecin 2014, s. 13-15.

<sup>11</sup> J. Habermas, *Moralbewusstsein und kommunikatives Handeln*, Suhrkamp, Frankfurt am Main 2001.

<sup>12</sup> J. Rawls, *A Theory of Justice*, Harvard University Press, Cambridge MA 1971.

<sup>13</sup> A. Sen, *Choice, Welfare and Measurement*, Blackwell, Oxford 1982, A. Sen, *Commodities and Capabilities*, North-Holland, Amsterdam 1985.



polityki gospodarczej, ich uzasadnienie, wzajemne powiązania, ewentualnie konflikty. Mamy tu też do czynienia z doborem narzędzi i ich potencjalnego wpływu i efektywności zgodnie z posiadaną wiedzą teoretyczną związaną z działaniem poszczególnych instrumentów<sup>14</sup>. Przykładowe umiejscowienie polityki zrównoważonego rozwoju, ma swoje miejsce w celach ukierunkowanych na redukcję zawodności rynku<sup>15</sup>, polegającej na nieefektywności, niehumanitarności i niestabilności, i wiąże się przed wszystkim z zagadnieniem niehumanitarności, który pośrednio wpływa także na problem nieefektywności i niestabilności.

W podejściu normatywnym polityka gospodarcza formułuje konkretne cele i wskazania dla polityki zrównoważonego rozwoju. Ustalane są normatywne cele, które uwzględniają istniejące uwarunkowania polityczne, społeczne, gospodarcze i kulturowe. Również i tutaj polityka zrównoważonego rozwoju wpisuje się w pewne istniejące przekonania o słuszności pewnych celów, wyprowadzanych z wartości<sup>16</sup>. Do tych kluczowych wartości należy dobrobyt i wyprowadzane z niego wartości takie jak: dobrobyt osobisty, sprawiedliwość, wolność, bezpieczeństwo. Normatywne ujęcie polityki gospodarczej widoczne jest szczególnie w praktyce polityki gospodarczej, omawianej wcześniej. W podejściu pozytywnym na gruncie ekonomii czy polityki gospodarczej nie odwołuje się w sposób wyraźny (explicite) do wartości. Wartość „wydajności”, „użyteczności” są zakładane milcząco jako oczywiste. Natomiast w podejściu normatywnym odwołuje się bezpośrednio do wartości.

## 2. Wyzwania polityki zrównoważonego rozwoju – rola koncepcji człowieka

Polityka zrównoważonego rozwoju stoi przed wieloma wyzwaniami. Aby określić te wyzwania, ważne jest określenie celów, oraz ich umiejscowienie w systemie celów polityki gospodarczej, określenie relacji tych celów do innych, potencjalne konflikty celów. W dalszym kroku istotne jest wypracowanie odpowiednich narzędzi, ustalenie

---

<sup>14</sup> A. Horodecka, op. cit., s. 34-35; R. Clement, *Praxis der Wirtschaftspolitik. Theorie und ihre Anwendung spielend lernen*, Vahlen, München 2001, s. 17; B. B. Gemper, *Wirtschaftspolitik: Ordnungspolitische Grundlagen*, Physica-Verl., Heidelberg 1994, s. 17.

<sup>15</sup> A. Horodecka, *Cele polityki gospodarczej w różnych podejściach metodologicznych ekonomii [Economic Policy Objectives in Various Methodological Approaches in Economics]*, "Gospodarka Narodowa" 2011, nr 7-8, s. 113-138; G. Mussel, J. Pätzold, *Grundfragen der Wirtschaftspolitik*, Vahlen, München 1998, s. 4-15.

<sup>16</sup> A. Horodecka, *Ewolucja celów polityki gospodarczej [Evolution of Economic Policy Goals]* op. cit., s. 28-29.

ich wpływu, ocena ich efektywności. Odkrywa się tu znaczenie narzędzi oddziałujących poprzez świadomy wpływ na jednostki – dobrowolną zmianę ich zachowań w wyniku edukacji czy uświadomienia. Niezbędne staje się też odpowiedzenie sobie na pytanie, jakie podmioty są odpowiedzialne za politykę zrównoważonego rozwoju i w jakim zakresie. Tu szczególne znaczenie będzie musiało być przypisane nie tylko wysokim ponadnarodowym szczeblom koordynującym cele i narzędzia, ale także szczeblom lokalnym. Wydaje się, że znaczenie uzyskają również decyzje jednostek, decydujących coraz częściej jednym kliknięciem, jakie dobra i usługi nabywają, wybierają też markę i jej image. Powraca się do podkreślanej już przez Wilhelma Röpke<sup>17</sup>, twórcy koncepcji społecznej gospodarki rynkowej, odpowiedzialności za czynione na rynku wybory przez podmiot gospodarujący, zarówno w roli konsumenta jak i producenta. Wszystkie te elementy polityki zrównoważonego rozwoju: cele, narzędzia i podmioty (decyzyjne i gospodarujące) są powiązane w różnym stopniu z obrazem człowieka, jaki leży u podstaw tejsze polityki. Poniższa część opracowania poświęcona jest zatem znaczeniu obrazu człowieka w rozważaniach na temat polityki zrównoważonego rozwoju przy decydowaniu o preferencji dla wybranych narzędzi, formułowaniu celów polityki zrównoważonego rozwoju jak i struktury podmiotowej tejsze polityki – roli poszczególnych podmiotów – władz lokalnych, zasadzie subsydiarności, odpowiedzialności poszczególnych podmiotów gospodarczych, czy władz globalnych.

Rozwiązania przyjmowane (przynajmniej od strony teoretycznej) przez politykę gospodarczą opierają się zwykle na pewnych teoriach ekonomicznych, najczęściej z głównego nurtu lub przynajmniej zaadaptowanych lub wchłoniętych przez główny nurt, a więc szkołach wychodzących od ekonomicznego obrazu człowieka. Jednakże praktyka wskazuje, że zadania, cele, narzędzia i podmioty polityki zrównoważonego rozwoju przedstawione są o wiele szerzej niż ujmuje to nurt ortodoksyjny. Odwołują się one przy tym do wartości i norm, dla których nie ma miejsca w ekonomii głównego nurtu. Nie może więc dziwić, że opierają się one na koncepcji człowieka w ekonomii heterodoksyjnej. W opracowaniu wybór został zawężony do ekonomii behawioralnej, ekologicznej i humanistycznej prezentującej różnorodne kierunki i metody, które przekładają się na różne możliwości ich zastosowania w zależności od kontekstu. Koncepcja homo sustinens jawi się tutaj jak pewien konglomerat tych właśnie podejść.

W następnym fragmencie opracowania skupiono się na przedstawieniu różnych koncepcji w poziomach horyzontalnych – a więc stopniowo ujmujących coraz szerzej człowieka (człowiek jako jednostka, człowiek w społeczeństwie i człowiek w świecie),

---

<sup>17</sup> Za: K.-H. Brodbeck, *Beiträge zu Ethik und Wirtschaft*, Gröbenzell 2002, s. 14.

i wertykalnych, czyli stopniowo wskazujących kierunek rozwoju człowieka, czy inaczej logiczny kierunek wyjaśniania zachowań człowieka: od zachowania, poprzez motywy tego zachowania po strukturę tychże motywów<sup>18</sup>.

Wprowadzono tu też rozróżnienie między deskryptywnymi a normatywnymi komponentami obrazu człowieka. Ukazują one, w jakiej mierze koncepcja człowieka odpowiada na pytanie, kim człowiek jest, a w jakim koncentruje się na tym, dokąd człowiek zmierza, jaki powinien być, kim ma się stać? Jest to już Arystotelesowe pytanie, jaki jest cel (gr. *telos*) człowieka, jego funkcja. Na te pytania można odpowiedzieć przede wszystkim włączając sferę woli człowieka, wolnej woli, na płaszczyźnie etycznej<sup>19</sup>. Wobec problemów, z którymi boryka się polityka zrównoważonego rozwoju, nie sposób skupić się jedynie na deskryptywnym obrazie człowieka, ale należy też docenić normatywne aspekty obrazu człowieka. Bez odpowiedzi na pytanie, dokąd człowiek powinien zmierzać, nie można ustalić nawet celów działania człowieka indywidualnie i grupowo. Polityka zrównoważonego rozwoju sili się jednak na stawianie tych celów, a więc pośrednio zakłada, że człowiek do nich dąży. Jednocześnie jednak aby osiągnąć tak stawiane cele wymagane są pewne zachowania: kooperacji, odpowiedzialności, troski o innych, cenięcia natury, które również odwołują się bardziej do idealnego wizerunku człowieka, lub pewnego celu do jakiego człowiek zmierza w swoim zachowaniu niż do samego zachowania. A przecież to kim człowiek chce być, jakie cechy chce w sobie rozwinąć, decyduje o jego zachowaniu. Nie można mówić o zachowaniu człowieka bez właśnie tych motywów działania, które zawierają jednocześnie pewne elementy tego, kim człowiek chce się stać, jakie normy i wartości mają mieć znaczenie w jego życiu. System powinien zatem pewne zachowania wspierać i umożliwić im się rozwinąć w procesie edukacji (np. poprzez wspieranie zachowań ukierunkowanych na przejmowanie odpowiedzialności, kooperacji, etc.).

Równoległe, podobnie jak to czynił Adam Smith<sup>20</sup>, zakładając empatię człowieka powinno się dostrzec fakt, że system powinien uwzględnić i przyjąć jakieś zabezpieczenia dla zachowań ludzi, którzy z różnych motywów nie zmierzają do celów wspierających społeczny dobrobyt, zachowując się społecznie, destrukcyjnie,

---

<sup>18</sup> Opis wymiarów i poziomów został szczegółowo opisany w: A. Horodecka, *Komponenty obrazu człowieka w ekonomii*, "Kwartalnik Historii Myśli Ekonomicznej" 2014, vol. 5, nr 1, s. 117-139.

<sup>19</sup> B. Siebenhüner, op.cit., s. 343-359.

<sup>20</sup> A. Smith, *An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations*, University of Chicago Press, Chicago 2005.

nieodpowiedzialnie. Nie może to jednak być normą<sup>21</sup>. Poznanie tendencji w działaniach człowieka, ich wykrycie, pozwoliłoby na odkrycie narzędzi pozwalających na ich regulacje.

Jednocześnie jednak też badanie tego „jacy ludzie są” pozwoliłoby odkryć problemy stojące na przeszkodzie w transformacji nawet dobrych motywów w działania im odpowiadające. Przykładem może być ktoś, kto właściwie chce oszczędzać wodę, sortować śmieci, wybierać produkty, które nie przyczyniają się do degradacji środowiska i umożliwiają zachowanie jego różnorodności, ale najczęściej pod presją „czasu”, „pędząc” nie wprowadza tych chęci w działanie. Zmiana stylu zachowań wymaga bowiem od człowieka wysiłku i czasu. Tutaj ekonomia behawioralna przychodzi z pomocą, wskazując na metody ułatwiające zmianę – zastosowanie pewnych mechanizmów. Wychodząc od paradygmatu behawioralno-kognitywnego w psychologii<sup>22</sup>, większą rolę przypisuje uczeniu się przez pewien konformizm, ‘dostosowanie się do innych’ czy spotykane ‘nagrody’.

### **3. Porównanie koncepcji człowieka w wybranych szkołach ekonomicznych - szanse i problemy związane z poszczególnymi koncepcjami**

Dla potrzeb opracowania skupiono się na szkołach ekonomicznych głównego nurtu ekonomicznego (ekonomii neoklasycznej) oraz szkołach istniejących na obrzeżach ekonomii głównego nurtu, chętnie inkorporowanych przynajmniej w pewnych aspektach (np. ekonomii behawioralnej czy ekologicznej) oraz heterodoksyjnej ekonomii (np. ekonomii humanistycznej i powiązanych z nią kierunków ekonomii nawiązujących do religii światowych jak ekonomia buddyjska, islamska czy chrześcijańska – np. katolicka nauka społeczna<sup>23</sup>).

---

<sup>21</sup> B. Klimczak, *Model człowieka gospodarującego we współczesnej ekonomii*, w: *Wizerunek współczesnego człowieka gospodarującego*, red. A. Węgrzycki, Akademia Ekonomiczna w Krakowie, Kraków 2000, s. 11-29.

<sup>22</sup> Np. B. F. Skinner, *Walden Two*, Prentice-Hall, Englewood Cliffs, NJ 1976 (1948); J. B. Watson, *Behaviorism*, W. W. Norton, New York 1930; P. Thagard, *Mind. Introduction to Cognitive Science*, MIT, London 2005; J. Engelkamp, H. D. Zimmer, *Lehrbuch der Kognitiven Psychologie*, Hogrefe, Göttingen 2006.

<sup>23</sup> A. Horodecka, *Globalne wyzwania rozwojowe a religie światowe*, w: *Podejście krótkookresowe i strategiczne w polityce gospodarczej*, red. J. Stacewicz, "Prace i Materiały Instytutu Rozwoju Gospodarczego SGH", Oficyna Wydawnicza SGH, Warszawa 2015, nr 95; A. Horodecka, *Concept of human nature in selected world religions as institutional determinants of the sustainable development policy*, "Studia Ekonomiczne – Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach" 2015, nr 213, s.33-44.

**Tabela 2.** Poziomy koncepcji człowieka (jednostka - społeczeństwo - świat) w różnych koncepcjach ekonomicznych

	<b>Poziom indywidualny</b>	<b>Poziom społeczny</b>	<b>Wizja świata</b>
Ekonomia neoklasyczna	Człowiek zorientowany jest na maksymalizację własnej użyteczności, jest w pełni racjonalny, w tym sensie, że kalkuluje i wybiera działanie pozwalające mu zmaksymalizować użyteczność.	Relacje społeczne oparte są na konkurencji i interesie własnym jednostki, który ma się przełożyć za pomocą rynku na dobrobyt społeczny.	Stosunek do natury, wartości, normy są jedynie przedmiotem wyboru w preferencjach.
Ekonomia humanistyczna	Realizacja potrzeb ułożonych hierarchicznie, pełna realizacja możliwa w sferze ponadindywidualnej, racjonalność zorientowana na wartości, rola wartości i norm.	Szczególne znaczenie ma społeczność lokalna, harmonia relacji społecznych, odpowiedzialność.	Człowiek jest w centrum świata, świat jest jego odbiciem, społeczeństwo i kultura podlegają ewolucji.
Ekonomia behawioralna	Natura człowieka, mówiąc skrótowo, jest emocjonalna (myślenie szybkie) i racjonalna (myślenie wolne), racjonalność jest zatem ograniczona.	Relacje społeczne opierają się na zasadzie wzajemności „homo reciprocans”.	Nie tworzy osobnego obrazu świata.
Ekonomia ekologiczna	Obraz człowieka jest złożony, wyróżnia się sferę i rolę emocji, związku z naturą, racjonalność jest ograniczona.	Obraz społeczeństwa opiera się zarówno na rywalizacji jak i współpracy (homo reciprocans i homo communicus a także homo oeconomicus).	System ekonomiczny jest częścią systemu społeczno-kulturowego, będącego z kolei częścią systemu ekologicznego. Świat jest systemem zamkniętym co ma konsekwencje dla jego subsystemów. Człowiek postrzegany jest jako część natury.
homo sustinens	człowiek ujęty wielowymiarowo, emocjonalnie, rola wartości, doskonalenia się, doksztalcenia.	Relacje społeczne opierają się (powinny się opierać) na kooperacji, tworzeniu siebie, odpowiedzialności za siebie i za naturę.	Silna relacja do natury, wartości i norm ponadindywidualnych.

Zródło: Opracowanie własne

Stawia się tutaj pytanie o obraz człowieka w poszczególnych szkołach ekonomicznych i jego przełożenie na zakres, cel i metodologię danej szkoły ekonomicznej. Ma to pozwolić na ustalenie odpowiedzi na pytanie, w jakim stopniu i jakim kontekście te koncepcje i związane z nimi szkoły ekonomiczne mogą się okazać przydatne w kształtowaniu i realizacji polityki zrównoważonego rozwoju.

Poniższe skróte zestawienia skupiają się na przedstawieniu różnic w zakresie pojmowania różnych wymiarów koncepcji człowieka od indywidualnego, przez społeczny do światowego.

**Tabela 3.** Poziom indywidualny w koncepcji człowieka w różnych szkołach ekonomicznych: zachowanie - motywy - sens

	<b>Ciało/zachowanie</b>	<b>Dusza/Motywy</b>	<b>Duch/Rozum, sens</b>
Ekonomia neoklasyczna	Zachowanie podlegające zasadzie maksymalizacji użyteczności, egoistyczne, rywalizacyjne	Maksymalizacja użyteczności	Racjonalność sprowadzona do kalkulacji optymalnego rozwiązania
Ekonomia humanistyczna	Realizacja potrzeb (nie zadań), pro-społeczne zachowania, altruistyczne	Interes własny i społeczny, niższe i wyższe potrzeby, również niematerialne, struktura potrzeb	Samorealizacja, transcendencja, a więc ponadindywidualna
Ekonomia behawioralna	Zachowanie podlegające wyborowi satysfakcjonującego, suboptymalnego	Motywy racjonalne (użyteczność) i natury emocjonalnej (działające często z odmiennym skutkiem)	Racjonalność ograniczona
Ekonomia ekologiczna	Egoizm i altruizm, działanie podporządkowane jest zasadzie racjonalności ograniczonej, nie jesteśmy w stanie dokonywać wciąż optymalnych wyborów	Do działania motywuje szczęście, na które składa się nie tylko dobrobyt materialny (wskaźniki szczęścia), użyteczność proceduralna a nie wynikająca z posiadania	Aby osiągnąć szczęście człowiek powinien odwołać się do swego wnętrza, pozostawać w zgodzie z naturą, stosować się do norm i wartości oraz do wewnątrz pokoleniowej i międzypokoleniowej sprawiedliwości
Homo sustinens	Egoistyczne i altruistyczne, prospołeczne	Interes własny, ale też wartości, normy (sprawiedliwość) indywidualne i społeczeństwa, bliskość natury	Rozwój w zgodzie z naturą, w sposób zrównoważony, w społeczeństwie

Źródło: opracowanie własne

Przedstawione cechy wskazują na ogromne zróżnicowanie koncepcji, pod względem ich złożoności. Przykładowo koncepcje neoklasyczna i behawioralna odnoszą się jedynie do wymiaru indywidualnego i do społecznego, a dla ekologicznej, humanistycznej i homo sustinens ważne są także wymiary takie jak wartości, normy oraz relacja do natury.

Złożoność jest też wyróżnikiem koncepcji człowieka na poziomie indywidualnym. O ile koncepcja neoklasyczna sprowadza praktycznie człowieka do poziomu zachowania z uproszczoną strukturą motywacyjną (jednowymiarową - użyteczność), pozostałe koncepcje widzą ją głębiej, dostrzegając bardziej złożoną strukturę motywów, jak też poziom sensu: norm i wartości.

**Tabela 4.** Przełożenie koncepcji człowieka na cel, zakres i metodę ekonomii

	<b>Cel</b>	<b>Zakres</b>	<b>Metoda</b>
<b>Ekonomia neoklasyczna</b>	Wyjaśnienie procesów ekonomicznych i ich efektów (tj. produkcja, konsumpcja, wzrost gospodarczy, podział) przy zał. zachowania człowieka ukierunkowanego na maksymalizację użyteczności, przy zał. nieograniczonych potrzeb i ograniczonych zasobów o różnym przeznaczeniu	Zachowanie optymalizacyjne („racjonalne”) człowieka między ograniczonymi zasobami a nieograniczonymi potrzebami	Metodologia pozytywna, wzorowana na naukach przyrodniczych (dedukcyjno-indukcyjna, sprawdzanie hipotez)
<b>Ekonomia humanistyczna</b>	Realizacja potrzeb człowieka, poprawa warunków ekonomicznej dzielności	Prawa człowieka, trwałość gospodarki, ochrona środowiska, instytucje, kultura, etyka, relacje społeczne	Deskryptywna (np. obserwacja) i normatywna, metody analizy: organiczne, społeczne, instytucjonalne
<b>Ekonomia behawioralna</b>	Wyjaśnienie procesów ekonomicznych opierając się na założeniach odnośnie zachowania człowieka odkrytych w drodze badań empirycznych i eksperymentów	Proces podejmowania decyzji i konsekwencje dla jednostki i społeczeństwa, heurystyki, „framing” (kadrowanie), niedoskonałość	Obserwacja, kwestionariusze, eksperymenty
<b>Ekonomia ekologiczna</b>	Poprawa dobrobytu przez rozwój, ekosystemów i społeczności, wspieranie instytucji odpowiedzialnych za lepsze funkcjonowanie gospodarki, trwały ekosystem	Współzależność i koewolucja gospodarki i naturalnych ekosystemów w czasie i przestrzeni	Transdyscyplinarne, społeczne, fizyczno-biologiczne (termodynamika), biologiczne

Zródło: opracowanie własne

Obraz człowieka w omawianych szkołach ekonomicznych przekłada się na sposób rozumienia ich celu, zakresu jak i stosowanych metod. Te właśnie elementy, tworzące podstawy ekonomii pozwalają na ocenę szans danej szkoły, jej przydatności w rozwiązywaniu problemów zrównoważonego rozwoju.

Powyższa tabela (tabela 4) pokazuje przykładowo zróżnicowane ujęcie celu ekonomii przez wspomniane szkoły ekonomiczne. O ile w wariacie neoklasycznym czy behawioralnym mamy do czynienia z koncentracją na celach pozytywnych – wyjaśnianiu procesów ekonomicznych przy pewnych założeniach na temat zachowania człowieka (w przypadku ekonomii neoklasycznej niepopartych empirycznie, często niezgodnych z empirią, w przypadku ekonomii behawioralnej – odkrytych poprzez obserwację), to w ekonomii ekologicznej czy humanistycznej – cele mają charakter

normatywny i skupiają się nie tyle na rozwiązaniu problemu niedoboru przez czyste jego wyjaśnienie, opierając się na pewnych założeniach (ekonomia neoklasyczna), ale na jego rzeczywistym rozwiązaniu, poprzez integrację wiedzy pochodzącej z różnych dyscyplin. Ponadto ekonomia ekologiczna i humanistyczna nie skupiają się już tak silnie na niedoborze, ale przekierunkowują uwagę na zaspokajanie potrzeb. Ujęcie potrzeb zarówno materialnych jak i niematerialnych oznacza konieczność wyjścia „poza rynek”, a tym samym integracji wiedzy pochodzącej z innych dyscyplin. Tak więc ekonomia ekologiczna i humanistyczna rozszerzają zakres analizy na aspekty instytucjonalne, wartości, normy, kulturę i relacje społeczne. Pociąga to za sobą konieczność zastosowania odmiennej metodologii – włączając aspekty normatywne, uwzględnienie odmienności kulturowej i wartości (ekonomia humanistyczna), jak też metodologii charakterystycznej dla badań fizyczno-biologicznych. W ekonomii ekologicznej mamy zatem do czynienia z podejściem transdyscyplinarnym: zastosowaniem zróżnicowanych podejść pochodzących z różnych dyscyplin do rozwiązania konkretnych problemów.

#### **4. Próba oceny koncepcji człowieka i związanych z nimi szkół ekonomicznych pod kątem ich przydatności jako narzędzia polityki zrównoważonego rozwoju**

Różne szkoły ekonomiczne opierają się na odmiennych koncepcjach człowieka. Wpływa to na sposób ustalania przez te szkoły ekonomiczne podstawowych problemów do badania i rozwiązania przez nie (zakres) jak też na ich cel i metody badawcze<sup>24</sup>. Oddziałuje też na to, w jaki sposób dana szkoła szuka rozwiązań problemów ekonomicznych w praktyce, czyli na politykę gospodarczą, jej cele, podmioty i narzędzia. Zakładany w polityce gospodarczej podmiot gospodarujący i jego decyzje są bowiem modyfikowane poprzez politykę gospodarczą odpowiednio do stawianych przez nią celów i za pomocą dostępnych jej narzędzi poprzez jej podmioty decyzyjne. Jednak zarówno narzędzia jak i stosowane cele wynikają z założeń przyjmowanych o podmiocie gospodarującym.

Polityka zrównoważonego rozwoju jest polityką wyjątkowo złożoną, co jest widoczne już w jej celach, które wykraczają poza wąski obszar rynku, zajmując się właściwie bardziej konsekwencjami działań podejmowanych na rynku, rezultatami decyzji podjętych na rynku przez podmiot gospodarujący. Polityka zrównoważonego

---

<sup>24</sup> A. Horodecka, *Przemiany obrazu człowieka we współczesnej ekonomii [Changes in the image of man in the contemporary economics]*, Narodowe Centrum Nauki (UMO-2011/03/D/HS4/00849), Warszawa 2015.



rozwoju próbuje sprawić, by te konsekwencje (np. wpływ na środowisko, czy na podział dóbr) po pierwsze były pozytywne, a więc wspierające cel dobrobytu, a po drugie by zostały uwzględniane w momencie podejmowania decyzji na rynku. Złożoność tej polityki wynika też z jej szerokiego zakresu: środowisko, relacje społeczne, wyniki ekonomiczne. Taka złożona struktura widoczna zarówno w celu jak i w zakresie przekłada się na bardzo różnorodny repertuar stosowanych przez nią metod. Narzędzia polityki gospodarczej zorientowanej na zrównoważony rozwój zależą w dużym stopniu od tego, jaki obraz człowieka ekonomia założy. Mamy tutaj następujące sytuacje, opisane kolejno dla ekonomii neoklasycznej wraz z wariantem nowej instytucjonalnej ekonomii, ekonomii behawioralnej, ekologicznej i huma-nistycznej.

### **Ekonomia neoklasyczna**

Ekonomia neoklasyczna zakłada, że podmiot gospodarujący ma ściśle określone preferencje i szuka metod na zwiększenie swojej własnej użyteczności.

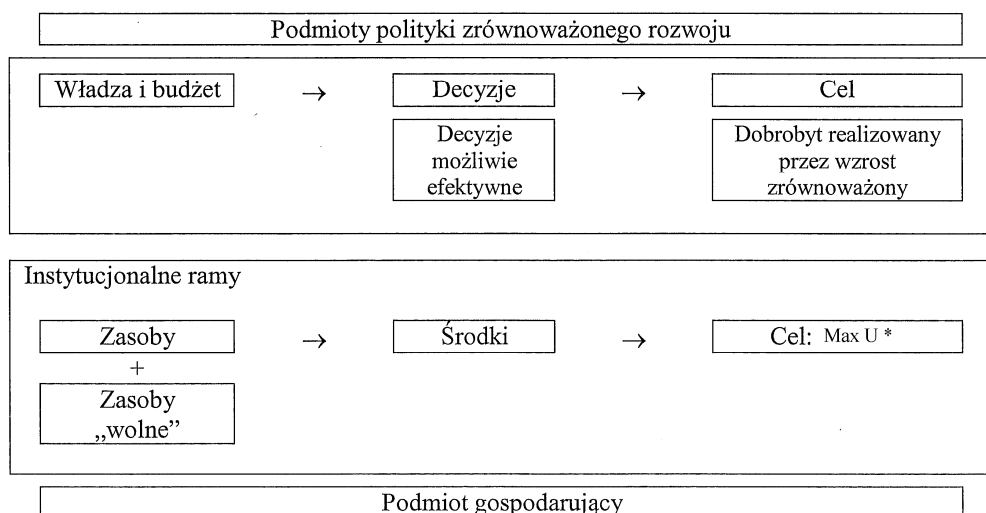
Aby zrealizować te cele, posługuje się procesem kalkulacji najbardziej „racjonalnego” rozwiązania, przynoszącego mu najwyższą korzyść. Jeżeli jednak konsekwencje takich działań mają negatywne skutki dla innych – nazwane w ramach ekonomii dobrobytu przez Arthura Pigou „efektami zewnętrznymi”, państwo musi interweniować. Dlatego też instrumenty muszą zinternalizować potencjalne straty wynikające z działań maksymalizujących użyteczność jednostki w procesie decyzyjnym. Internalizacja oznacza przypisanie na powrót tych kosztów jednostce, która jest za nie odpowiedzialna (jest to notabene zgodne z przyjętą w UE zasadą „zanieczyszczający płaci”). W kwestiach związanych z ochroną środowiska, działanie następuje poprzez nakazy, licencje, podatek Pigou (od nazwiska twórcy: Arthura Pigou), które obowiązują wszystkich. Tak stworzone ramy, jak podkreśla Karl Homann<sup>25</sup> powodują że wszystkie podmioty są traktowane w taki sam sposób, wszystkie ponoszą koszty, a co za tym idzie żaden nie traci swojego udziału w rynku na rzecz innego.

Można przedstawić tę sytuację w następujący sposób (rys. 1 poniżej). Podmioty polityki zrównoważonego rozwoju za pomocą dostępnych narzędzi takich jak środki nakazu (władza) i budżet (finansowe) realizują pewne decyzje skierowane na cel, którym dla poziomu państwa jest dobrobyt realizowany przez wzrost zrównoważony (jedynie w przypadku normatywnie rozumianej polityki gospodarczej!). Decyzje, które mają być

---

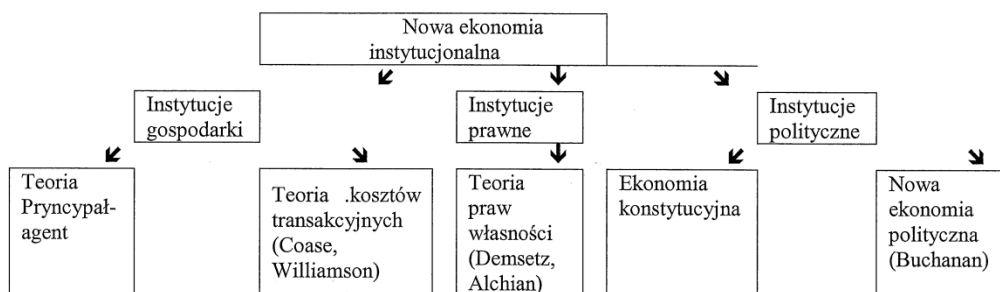
<sup>25</sup> K. Homann, C. Lütge, *Einführung in die Wirtschaftsethik*, LIT Verlag Münster, 2004; K. Homann, F. Blome-Drees, *Wirtschafts- und Unternehmensethik*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 1992.

możliwie efektywne mają wpłynąć na środki stosowane przez podmioty gospodarujące zmierzające do osiągnięcia celu, którym jest maksymalizacja użyteczności.



**Rysunek 1** Narzędzia polityki zrównoważonego rozwoju

Źródło: Opracowanie własne



**Rysunek 2** Nowa ekonomia instytucjonalna – kierunki

Źródło: opracowanie własne<sup>26</sup>

Nowa ekonomia instytucjonalna dopuszcza także inny kierunek wpływu decyzji, a mianowicie bezpośrednio na dostęp do zasobów wolnych poprzez włączenie do swoich rozważań ekonomii praw własności. Stawia się tu pytanie jak zmodyfikować odpowiednio prawa własności (obejmujące prawo do użytkowania, pobierania dochodu,

<sup>26</sup> Na podstawie: U. Arentzen, *Gabler-Wirtschafts-Lexikon*, Gabler, Wiesbaden 1992-1997.

transferu i egzekwowania), by osiągnąć dobrobyt. Jest to jeden z kierunków nowej ekonomii instytucjonalnej.

W innych szkołach ekonomicznych przyjmuje się szerzej rozumiane cele podmiotów gospodarujących. Działania podmiotów polityki zrównoważonego rozwoju również mogą oddziaływać na cele podmiotu gospodarującego – poprzez ich modyfikacje, za pomocą np. kształcenia, uświadamiania. Większe są także możliwości oddziaływania na zasoby pozostające do dyspozycji jednostek. Dzieje się tak nie tylko poprzez odwołanie się do teorii praw własności i ich regulacje, ale także przez większą akceptację dla innych rozwiązań systemów gospodarczo -politycznych – jak np. w ramach ekonomii humanistycznej, szerzej rozumianej – ekonomii buddyjskiej i islamskiej, roli organizacji pozarządowych (NGOs)– a więc „ex definitione” podmiotów nie kierujących się zakładaną w ekonomii neoklasycznej maksymalizacją zysku.

Wychodząc od ekonomii neoklasycznej jak też opartego na tych samych założeniach indywidualizmu poznawczego i maksymalizacji użyteczności – nowej ekonomii instytucjonalnej, polityka zrównoważonego rozwoju może oddziaływać przede wszystkim na stosowane środki maksymalizacji użyteczności poprzez podmioty gospodarujące jak też na „zasoby wolne”, oraz na instytucjonalne ramy działalności jednostki (otoczenie prawne, instytucje polityczne i gospodarcze).

### **Ekonomia behawioralna**

Zakłada się, że jednostka podejmuje działania w oparciu o inne mechanizmy, przede wszystkim zgodnie z mechanizmem „szybkiego myślenia”, opisanym przez Daniela Kahnemanna, noblisty z ekonomii, w książce „Myślenie szybkie, myślenie wolne”<sup>27</sup>. Wynika to z wielu czynników m.in. ograniczonego dostępu do informacji, poruszanego już przez Herberta Simona (twórcy koncepcji ograniczonej racjonalności), jak też emocjonalnej natury człowieka (podkreślanej wcześniej już przez samego Adama Smitha w „Teorii uczuć moralnych”, ale także np. przez Gary’ego Beckera, w „Ekonomicznej teorii zachowań ludzkich” 1990r., „Przestępstwo i kara: podejście ekonomiczne”). Do tych mechanizmów zalicza się m.in. stosowanie heurystyk, kadrowanie, księgowanie umysłowe (mental accounting), jak też wiele anomalii w zachowaniu<sup>28</sup>, tj. niechęć do straty, efekt kosztów utopionych (polegający na tym, że ludzie skłonni są trwać przy podjętej decyzji, jeśli była związana ze znacznym

---

<sup>27</sup> D. Kahneman, *Thinking, fast and slow*, Macmillan, 2011.

<sup>28</sup> D. Kahneman, A. Tversky, *Prospect theory: An analysis of decision under risk*, "Econometrica: Journal of the Econometric Society" 1979, vol. 47, nr 2, s. 263-291.

wydatkiem), efekt posiadania (przypisywanie większej wartości rzeczom, które można utracić, niż tym, które można zyskać), efekt status quo (niechęć do zmiany istniejącego stanu rzeczy), efekt dyspozycji (unikanie żalu spowodowanego stratą, a dążenie do dumy wywołanej zyskiem).

Cele z racji, że nie polegają na maksymalizacji, optymalizacji użyteczności, ale na osiągnięciu pewnego satysfakcjonującego poziomu<sup>29</sup>, nie są realizowane w sposób optymalny, ale suboptymalny, a więc nie za pomocą kalkulacji wszystkich możliwych rozwiązań i wyborze najlepszego z nich, ale przy pomocy różnych heurystyk. Stosowane środki nie są zatem optymalne, ale suboptymalne, wynikają z stosowania „myślenia szybkiego”.

Zakładając takie działanie podmiotu, polityka zrównoważonego rozwoju, aby osiągnąć własne cele, musi stosować inne narzędzia niż neoklasyczna. Bowiern podmiot gospodarujący nie kalkuluje swojego działania w sposób zakładany w poprzednim punkcie, ale podejmując szereg decyzji gospodarczych suboptymalnie, „myśląc szybko”, oszczędzając zasób „czasu”, reagując też tym samym na niedobór informacji, lub jej nadmiar, który należy szybko posortować. Podmioty polityki gospodarczej wybierając narzędzia, muszą się „wczuć” w sposób działania podmiotu. Można ilustrować sposób działania przykładem. Np. państwo zmierza do nakłaniania obywateli do sortowania śmieci i ustawia odpowiednio różne pojemniki umożliwiające sortowanie. Samo ich postawienie nie powoduje jednak zmiany zachowania. Drobne zmiany – typu namalowanie śladów stóp prowadzących w kierunku pojemników, mogą mieć decydujące znaczenie. Państwo zmierza do obniżenia zużycia materiałów. Może zachęcać środkami finansowymi i nakazami i zachętami do np. stosowania wydruków dwustronnych, (aby oszczędzać papier). Niestety w procesie szybkiego działania, charakteryzującego często procesy pracy, nieliczni pamiętają o zmianie ustawień drukowania, często muszą wydrukować coś bardzo szybko, gdyż jest to jedynie i tak czynność pomocnicza. Nie myślą wtedy „wolno”, o tym, że drukowanie dwustronne by się opłacało. Możliwe rozwiązanie – przyjęcie, że człowiek działając szybko jest mniej skłony do zmiany swoich przyzwyczajeń, sposobu procedur i ustawienie drukarki z domyślnym wydrukiem dwustronnym. Innymi słowy instrumenty stosowane przez podmioty polityki zrównoważonego rozwoju muszą opierać się na obserwacji zachowań człowieka, w różnych procesach ekonomicznych i należy podejmować działania, które pozwalałyby na modyfikację tych zachowań. Ekonomia behawioralna daje dobre podstawy do regulowania działań indywidualnych i w grupach.

---

<sup>29</sup> A. Solek, *Ekonomia behawioralna a ekonomia neoklasyczna*, „Zeszyty Naukowe, Kraków” 2010, nr 8, s. 21-34.

Podsumowując ekonomia behawioralna stwarza podstawy do rozwoju narzędzi do implementacji poszczególnych rozwiązań polityki zrównoważonego rozwoju. Wychodząc od obserwacji zachowań ludzkich, ich opisu i wyjaśnienia, pozwala na odkrycie istniejących reguł zachowania, których znajomość może ułatwić wdrażanie programów zorientowanych na osiągnięcie celów zrównoważonego rozwoju.

### **Ekonomia ekologiczna**

W tej koncepcji mamy do czynienia z integracją trzech podstawowych obrazów człowieka: homo oeconomicus, homo reciprocans i homo communicus.

Obraz człowieka integruje tu w sobie elementy koncepcji, która jest podstawą dla szkoły neoklasycznej (homo oeconomicus) i behawioralnej (homo reciprocans) dodając element komunikacji, wskazujący na społeczną naturę człowieka<sup>30</sup>.

Wizja świata reprezentowana w tym podejściu ma swe korzenie w trzech tradycjach filozoficznych opisywanych przez Christiana Beckera, które przyczyniły się do ukształtowania tej koncepcji. Są to: (1) romantyczna filozofia przyrody (zajmująca się znaczeniem nowoczesnej gospodarki i nowoczesnej myśli ekonomicznej dla relacji człowiek – natura<sup>31</sup>); (2) etyka cnót („virtue ethics”)<sup>32</sup>, która w centrum rozważań stawia „motywy i charakter moralnych podmiotów” („the motives and character of moral agents”), „edukację moralną” „moral education”, „głęboką koncepcję szczęścia, rolę emocji w życiu moralnym i pytania kim człowiek powinien być i jak chce żyć”<sup>33</sup>; (3) Filozofia środowiskowa („environmental philosophy”)<sup>34</sup>.

Przyczyn ukształtowania się tej koncepcji można upatrywać także w następujących czynnikach: poprawie dobrobytu biednych, przy jednoczesnym utrzymywaniu podstaw przyszłego dobrobytu, fizycznych ograniczeniach wzrostu gospodarczego w późnych latach 50. i połowie lat 70. XX w., które przyspieszyły szeroką dyskusję na temat

---

<sup>30</sup> B. Rollka, F. Schultz, *Kommunikationsinstrument Menschenbild: Zur Verwendung Von Menschenbildern in Gesellschaftlichen Diskursen*, VS Verlag für Sozialwissenschaften GmbH, Wiesbaden 2011.

<sup>31</sup> Becker nawiązuje tu do niemieckiego przedstawiciela romantyzmu Novalisa (1772– 1801), angielskiego poety Williama Wordswortha (1770–1850) i amerykańskiego transcendentalisty Henry’ego Davida Thoreau (1817–1862), por. C. Becker, *Ökonomie und Natur in der Romantik: Das Denken von Novalis, Wordsworth und Thoreau als Grundlegung der ökologischen Ökonomik*, Metropolis-Verl., Marburg 2003.

<sup>32</sup> R. Crisp, M. Slote, *Virtue Ethics*, Oxford University Press, Oxford 1997.

<sup>33</sup> “a deep concept of happiness, the role of the emotions in our moral life, and the question of what sort of person I should be, and of how we should live”, R. Hursthouse, *On Virtue Ethics*, Oxford University Press, Oxford 1999.

<sup>34</sup> R. Sandler, P. Cafaro, *Environmental Virtue Ethics*, Rowman & Littlefield, Lanham et al. 2005.

znaczenia wzrostu gospodarczego dla dobrobytu<sup>35</sup>, jak też teorii sprawiedliwości Johna Rawlsa<sup>36</sup> i związanej z nią dyskusji na temat stworzenia ram dla celów i strategii dla rozwoju społeczno-gospodarczego w krajach o niskim poziomie rozwoju. Na tym tle pojawiła się też dyskusja czy istnieją uniwersalne reguły sprawiedliwości, i tak jak twierdził Francis Fukuyama<sup>37</sup>, demokratyczne państwo liberalne jest ostatnią doskonałą formą, dobrą dla wszystkich, czy też wartości polityczno-społeczno-gospodarczych należy szukać w poszczególnych kulturach (podejście komunitarne<sup>38</sup>).

Generalnie koncepcja człowieka jest pewnego rodzaju eklektycznym tworem skupiającym różne podejścia do natury ludzkiej. Wg Silvio Funtowicza<sup>39</sup>, ekologiczna ekonomia jest powiązana z następującymi koncepcjami: homo biologicus, homo ecologicus, homo politicus, homo sustinens, omówionymi przez Christiana Beckera<sup>40</sup>. Według Beckera koncepcja człowieka ekologicznego obejmuje następujące koncepcje: homo biologicus, wskazujący na zależność człowieka od natury, homo politicus i homo sustinens, wyjaśniające różne aspekty i uwarunkowania sprawiedliwości między pokoleniowej i wewnątrz pokoleniowej, homo oeconomicus, który może być używany dla krótkookresowych rozwiązań dla ekonomicznych bodźców. Homo ecologicus wskazuje na aspekty i uwarunkowania dla dyskusji nad długookresową harmonią między systemem ekonomicznym i naturą. W swoim ujęciu człowieka w wymiarze społecznym ekonomia ekologiczna nawiązuje do koncepcji człowieka politycznego (zoon politikon), widocznej już u Arystotelesa. Wskazuje na fakt, że człowiek nie jest niezależną jednostką, ale zależną od społeczeństwa, rozumianego przede wszystkim lokalnie jako „polis”. Rozwój człowieka jest możliwy jedynie w obrębie państwa. Do

---

<sup>35</sup> S. Dodds, *Towards a 'science of sustainability': Improving the way ecological economics understands human well-being*, "Ecological Economics" 1997, vol. 23, s. 95-111 (97).

<sup>36</sup> J. Rawls, op. cit..

<sup>37</sup> F. Fukuyama, *Koniec historii*, Wydawnictwo Zysk i S-ka, Poznań 1996

<sup>38</sup> A. Etzioni, *New Communitarian Thinking*, University of Virginia Press, Charlottesville 1995.

<sup>39</sup> S. O. Funtowicz, J. R. Ravetz, *A new scientific methodology for global environmental issues*, "Ecological economics: The science and management of sustainability" 1991, vol. 10, nr 137; S. O. Funtowicz, J. R. Ravetz, *The worth of a songbird: ecological economics as a post-normal science*, "Ecological Economics" 1994, vol. 10, nr 3, s.197-207; S. Funtowicz, J. Ravetz, *Post-normal science*, "International Society for Ecological Economics (ed.), Online Encyclopedia of Ecological Economics at <http://www.ecoeco.org/publica/encyc.htm>" 2003; S. Funtowicz, M. O'Connor, J. Ravetz, *Emergent complexity and ecological economics*, "Economy and Ecosystems in Change. Analytical and Historical Approaches. Edward Elgar, Cheltenham" 1997, s 75-95.

<sup>40</sup> "It has already been recognized that this ambitious research task requires a reflection on the understanding and the modeling of the human actor in ecological economics": C. Becker, *The human actor in ecological economics: Philosophical approach and research perspectives*, "Ecological Economics" 2006, vol. 60, nr 1, s. 17-23.

Arystotelesa i jego koncepcji człowieka odwołuje się później komunitaryzm. Ekonomia ekologiczna adaptuje do swoich rozważań ten model człowieka *homo politicus*<sup>41</sup> wraz z koncepcją osoby polityczno-ekonomicznej (*Political Economic Person*<sup>42</sup>), i *homo sustinens*<sup>43</sup>.

Powyższa charakterystyka obrazu człowieka w ekonomii ekologicznej i jej przełożenie na cel, zakres i metodę ekonomii otwiera następujące możliwości dla polityki zrównoważonego rozwoju. Daje ona o wiele szersze możliwości oparcia celów polityki zrównoważonego rozwoju w teorii ekonomii ekologicznej niż klasycznej. Ekonomia ekologiczna dostarcza głębszego rozumienia celu rozwoju gospodarczego i wskazuje na jego powiązania z zagadnieniami społecznymi i ekologicznymi.

Dostarcza szerszego warsztatu narzędziowego, poprzez ugruntowanie swojej metodologii osadzając ją bardziej w naukach biofizycznych i humanistycznych i uwzględniając aspekty biologiczne i moralne. Te aspekty są widoczne w dyskursie polityczno-społecznym i praktycznych postulatach zgłaszanych przez środowisko uczonych i społeczeństwo.

Fakt, że według ekonomii ekologicznej ekonomia powinna się opierać na biofizycznych podstawach, na prawach fizycznych (termodynamicznych) i wiedzy o systemach biologicznych (autopoietycznych, samoorganizujących się systemach) daje również lepsze szanse na sprostanie celom i zadaniom polityki zrównoważonego rozwoju, nie zagrażając jego biologicznym podstawom. Widać to w zakresie ekonomii ekologicznej – skupionym na badaniu współzależności i koewolucji ekonomii i naturalnych ekosystemów w czasie i przestrzeni.

Jednocześnie ekonomia ekologiczna odnosi się do aspektów moralnych, które w podobnym zakresie poruszane są jeszcze w obrębie ekonomii humanistycznej. Ekologiczna ekonomia zmierza tu do przesunięcia paradygmatu w sensie nie potocznym, ale nawiązując do zmiany paradygmatycznej jak ją rozumiał Thomas Kuhn<sup>44</sup> – poprzez zmianę metodologii i mocniejsze jej oparcie na naukach

---

<sup>41</sup> K. Nyborg, *Homo economicus and homo politicus: interpretation and aggregation of environmental values*, "Journal of Economic Behavior & Organization" 2000, vol. 42, nr 3, s. 305-322, M. Faber, T. Petersen, J. Schiller, *Homo oeconomicus and homo politicus in ecological economics*, "Ecological Economics" 2002, vol. 40, nr 3, s. 323-333.

<sup>42</sup> P. Söderbaum, *Values, ideology and politics in ecological economics*, "Ecological Economics" 1999, vol. 28, s. 161-170.

<sup>43</sup> B. Siebenhüner, *Homo sustinens — towards a new conception of humans for the science of sustainability*, "Ecological Economics" 2000, vol. 32, nr 15-25.

<sup>44</sup> T. S. Kuhn, *The structure of scientific revolutions*, University of Chicago Press, Chicago 2007.

biofizycznych. Nawiązując do koncepcji wizji u Josepha Schumpetera<sup>45</sup> (a więc preanalitycznego aktu poznawczego), konieczna staje się zmiana właśnie takiej wizji. Nawiązując do tej zmiany Herman Daly mówi o postrzeganiu ekonomii jako całości<sup>46</sup>.

Ponadto metodologia transdyscyplinarna otwiera nowe horyzonty dla zrozumienia złożonej natury problemów zrównoważonego rozwoju i opracowania bardziej konkretnych celów jak też wykształcenia lepszych narzędzi. Podejście transdyscyplinarne należy przy tym odróżnić od multidyscyplinarnego i interdyscyplinarnego. Multidyscyplinarność ma miejsce wtedy kiedy zespół badaczy bada pewne zagadnienie z różnych naukowych perspektyw i potem łączy efekty badań. Takie podejście można przyrównać do sposobu opisu słońca przez pięciu ślepców, którzy dotykając go w różnych miejscach dochodzą do różnych wniosków dotyczących jego właściwości. „Scalenie” obrazu jest już w samej anegdocie trudne, jest też niedostatkami podejścia multidyscyplinarnego. Trudno na podstawie partykularnych podejść otrzymać jeden obraz. Transdyscyplinarne podejście zaczyna zatem od tego obrazu „problemu” i zgłębia go za pomocą różnych metod. Interdyscyplinarność ma miejsce, kiedy naukowcy z różnych dyscyplin pracują razem od początku do końca, wspólnie rozwiązując jakiś problem, co pozwala na ograniczenie bariery języka specjalistycznego. Podejście transdyscyplinarne jest zatem podejściem problemowym, które obejmuje wiele dyscyplin, a granice między nimi są traktowane, jako akademickie konstrukty nie mające znaczenia poza środowiskiem uniwersyteckim. Analizuje się tu dany problem z wielu stron, przez różne dyscypliny i szuka się właściwych narzędzi, a nie odwrotnie<sup>47</sup>. Analiza danego problemu, w tym wypadku rozwoju zrównoważonego z różnych perspektyw, wydaje się bardziej zasadna niż szatkowanie problemu i przypisywanie go różnym dyscyplinom, pracującym na domiar złego oddzielnie. Pozwala ona na dialog i dostrzeżenie wzajemnych powiązań. Przyglądając się postulatowi równoważnego rozwoju widać, że świadomość ich powiązań istnieje, brak jedynie jednej „nauki zrównoważonego rozwoju”<sup>48</sup>. Powiązania te jak opisane

---

<sup>45</sup> "analytic effort is of necessity preceded by a preanalytic cognitive act that supplies the raw material for the analytic effort. In this book, this preanalytic cognitive act will be called Vision", J. A. Schumpeter, E. B. Schumpeter, *History Of Economic Analysis*, Routledge, 1987, s. 41.

<sup>46</sup> H. E. Daly, J. Farley, *Ecological Economics: Principles and Applications*, Island Press, Washington, DC 2010, s. 23-24.

<sup>47</sup> Ibidem, s. xxii –xxiii.

<sup>48</sup> Która notabene jest w fazie rozwoju: „science of sustainability”, S. Dodds, op.cit., s. 95-111, S. O. Funtowicz, J. R. Ravetz, *A new scientific methodology for global environmental issues* op.cit., s. 137, R. J. Pentreath, *Ethics, genetics and dynamics: an emerging systematic approach to radiation protection of the environment*, "Journal of Environmental Radioactivity" 2004, vol. 74, nr 1-3, 19.



w punkcie pierwszym dostrzegają silne związki między: rozwojem, ubóstwem, nierównością społeczną, wymieraniem gatunków, zatruciem środowiska.

Ponadto cele ekonomii ekologicznej są zgodne z celami polityki zrównoważonego rozwoju, a należą do nich: wspieranie dobrobytu przez trwałe rozwój ekosystemów i społeczeństwa, wspierający instytucje odpowiedzialne za lepsze funkcjonowanie gospodarki; rozwiązywanie ekologicznych i społecznych problemów, jako że są ze sobą skorelowane; zbadanie współzależności i koewolucji ekonomii ludzkiej i naturalnych ekosystemów w czasie i przestrzeni. Ekonomia ekologiczna zmierza do dostarczenia odpowiedzi na trzy podstawowe pytania: (1) do jakich celów zmierzamy?; (2) jakich rzadkich zasobów potrzebujemy, aby uzyskać te cele?; (3) jakie cele mają priorytet i w jakim zakresie powinniśmy przeznaczać na nie zasoby<sup>49</sup>. Cel ekonomii ekologicznej jest rozumiany w sposób praktyczny, nie tylko deskryptywny, ale normatywny. Ekonomia ekologiczna szuka możliwości wyjaśnienia tego jak świat funkcjonuje, ale także jakie instytucje i mechanizmy pozwolą jej uczynić jego funkcjonowanie lepszym<sup>50</sup>. Również takie ujęcie celu, zgodne jest z praktycznymi i normatywnymi postulatami polityki zrównoważonego rozwoju omawianymi w punkcie drugim.

### **Ekonomia humanistyczna**

Ekonomia humanistyczna<sup>51</sup>, choć jest kierunkiem ekonomii pozostającym na jej uboczu, heterodoksyjnym, wnosi jednak do niej cenne refleksje. Opiera się bowiem na szeregu założeń, które tworzą podstawy etyki gospodarczej, jak też pojawiają się w koncepcji homo sustinens, i w ekonomii ekologicznej. Jest to podejście obejmujące sobą też w szerszym rozumieniu koncepcje ekonomiczne, rozwijane w ramach kierunków ekonomicznych nawiązujących do religii światowych, jak ekonomia buddyjska, islamska czy katolicka nauka społeczna (KNS)<sup>52</sup>.

---

<sup>49</sup> H. E. Daly, J. Farley, op. cit., s. 3.

<sup>50</sup> Ibidem, xxiv.

<sup>51</sup> Do jej kluczowych twórców zalicza się: M. A. Lutz, K. Lux, *Humanistic economics: the new challenge*, Bootstrap Press, New York, NY 1988. W szerszym ujęciu (por. art. na konferencję w EBES „”), możemy do niej zaliczyć: ekonomię buddyjską, islamską (M. S. Khan, *Islamic interest-free banking: a theoretical analysis*, "Islamic Economics" 1997, vol. 9, nr 4, s. 3-36, T. Kuran, *Islamic economics and the Islamic subeconomy*, "The Journal of Economic Perspectives" 1995, vol 9, s. 155-173, A. H. El-Ghazali, *Man is the basis of the Islamic strategy for economic development*, Islamic Research and Training Institute, Islamic Development Bank, 1994, J. R. Presley, J. G. Sessions, *Islamic economics: the emergence of a new paradigm*, "The Economic Journal" 1994, vol. 104, nr 424 s. 584-596), jak też KNS.

<sup>52</sup> Y. Narayanan, *Religion and Sustainable Development: Analysing the Connections*, "Sustainable Development" 2013, vol. 21, nr 131-139.

Ekonomia humanistyczna może być cenna z uwagi na jej otwartość na alternatywne rozwiązania odnośnie systemów ekonomicznych, których analiza dostarcza cennych refleksji dotyczących realizacji celów zrównoważonego rozwoju. Przykładowo to w jej obrębie powstał postulat tworzenia ekonomii na mniejszą skalę (np. Ernst F. Schumacher, zaliczany także do ekonomii buddyjskiej<sup>53</sup>).

Jej mankamentem jest jednak deskryptywna i normatywna metodologia badawcza. Podejście opierające się na pewnych z góry przyjętych założeniach o wspólnych dla ludzkości normach i wartościach, przy jednoczesnym poszanowaniu kulturowych odmienności, jest dla tradycyjnych kierunków ekonomicznych nie do przyjęcia (postulat wolności od wartości). Jednocześnie metodologia deskryptywna poświęcona badaniu alternatywnych form ekonomicznych jak ekonomia buddyjska<sup>54</sup> czy gandwijska<sup>55</sup> może nie być przekonująca dla naukowców „wychowanych” w wierze w wolny rynek. Badaniom takim, choć pogłębionym, brak także reprezentatywności, co wynika z niewielu możliwych obserwacji.

Jej plusem jest integracja sfery socjalnej w rozważaniach na temat natury ludzkiej. Ekonomia humanistyczna dostrzega bowiem powiązania różnych wymiarów człowieka, wiąże wielowymiarowy samorozwój człowieka z dobrobytem całości. Szczególnie istotne znaczenia ma w jej obrębie edukacyjny aspekt (nie tylko edukacja w wiedzę, ale edukacja jako przyswojenie pewnych wartości cnót, norm, umożliwiających funkcjonowanie w społeczeństwie). Człowiek nie jest zawężany jedynie do najniższych motywów, ale ukazane są kierunki jego rozwoju.

---

<sup>53</sup> Por. E. F. Schumacher, *Small is beautiful: a study of economics as if people mattered*, Blond and Briggs, London 1973; G. Alexandrin, *Elements of Buddhist economics*, "International Journal of Social Economics" 1993, vol. 20, nr 2, s. 3-11, R. Hattam, *Awakening-struggle: towards a Buddhist critical social theory*, Post Pressed Queensland, Flaxton 2004, P. A. Payutto, *Buddhist Economics, a Middle Way for the market place*, Buddhadhamma Foundation, Bangkok 1994; T. T. Lennerfors, *Vintage Book Review. Small is Beautiful: Economics as if People Mattered, EF Schumacher*, "Scandinavian Journal of Management" 2013, vol. 29, nr 4, s. 402-403, S. Sivaraksa, *The wisdom of sustainability: Buddhist economics for the 21st century*, Koa Books, Manui 2011, P. Mendis, *Buddhist Economics and Community Development Strategies I*, "Community Development Journal" 1994, vol. 29, nr 3, s. 195-202; S. Zadek, *Towards a progressive Buddhist economics*, in J. Watts, A. Senauke and S. Bhikku (eds) "Entering the Realm of Reality: Towards Dharmmic Societies. Bangkok: INEB" 1997, s 241-273.

<sup>54</sup> S. Sivaraksa, op. cit..

<sup>55</sup> A. Das, *Foundations of Gandhian Economics*, St. Martin's Press, New York 1979, R. Diwan, M. Lutz, *Essays in Gandhian Economics*, Gandhi Peace Foundation and New York, Intermediate Technology Development Project, New Delhi 1985, R. Diwan, *Gandhian economics and contemporary society*, "Gandhian Perspectives" 1991, vol. 4, nr 1, s. 1-28, A. Dasgupta, *Gandhi's Economic Thought*, Routledge, New York 1996.

Polityka zrównoważonego rozwoju, miałyby nie tyle oddziaływać na konkretne zachowania, ale na sposób formułowania celów, ich refleksję w odniesieniu do natury człowieka, która jest opisana na wymiarze moralnym, odnosząc się do podstawowych wartości człowieka.

Wynikające z tego instrumenty polegałyby na ukazaniu (zgodnie z sokratejskim stwierdzeniem, że człowiek błądzi, ponieważ nie wie) działań wspierających zrównoważony rozwój lub szkodzących mu, odwołując się do struktury motywacyjnej człowieka zakładanej w ekonomii humanistycznej (piramida Masłowa<sup>56</sup>). Ukazywałyby one działania w relacji do różnych potrzeb człowieka, potrzeb podstawowych (jedzenie, picie, sen, zdrowie – i ich jakość), przynależności (wskazanie np. na postępującą dezintegrację, nierówność jako konsekwencje pewnych działań ekonomicznych), osiągnięć, akceptacji (nagradzanie, promowanie działań realizujących wartości w mediach, edukacji), czy samorealizacji (wartości, normy, które człowiek zyskuje). Ekonomia humanistyczna poprzez koncentrację na potrzebach<sup>57</sup> w odróżnieniu od jedynie preferencji, jak to czyni ekonomia neoklasyczna, ułatwia dostrzeżenie tego typu powiązań, i jednocześnie wykorzystuje je jako strukturę motywacyjną.

### **Homo sustinens**

*Homo sustinens* jest modelem człowieka rozwiniętym przede wszystkim do rozwiązania problemów związanych z realizowaniem polityki zrównoważonego rozwoju. W zamierzeniu jest podstawą nauk poświęconych zrównoważonemu rozwojowi. Nie ograniczają one realizacji „sustainability” jedynie do nauk ekonomicznych, lecz chcą widzieć idee zrównoważonego rozwoju jako podstawę wszystkich działań człowieka, analizowanych przez różne dyscypliny.

*Homo sustinens* jest modelem złożonym, w którym można dopatrzeć się elementów widocznych w człowieku ekologicznym, behawioralnym i humanistycznym. Nie jest jednak zwykłym eklektyzmem, lecz rozwija spójną koncepcję i sugeruje na jej podstawie narzędzia dla polityki zrównoważonego rozwoju. Model ten nie jest jednak podstawą całej ekonomii, lecz raczej został utworzony z myślą o implementacji polityki zrównoważonego rozwoju, co może być pochytywane za mankament, gdyż nie ma

---

<sup>56</sup> A. Maslow, *A Theory of Human Motivation*, "Psychological Review" 1943, vol. 50, nr 4, s. 370-396.

<sup>57</sup> Podobnie czyni ekonomia buddyjska (rozdzielając potrzeby prawdziwe i zachcianki: chanda i tanha) [por. P. A. Payutto, op. cit.], jak i ekonomia islamska czy katolicka nauka społeczna, które podobnie negatywnie podchodzą do „preferencji”, rozróżniając także między konsumpcją godziwą, i nie mającą takiego charakteru.

oparcia w żadnej szkole ekonomicznej. Może służyć jedynie, jako swoisty „dach”, dla różnych modeli człowieka i związanych z nimi szkół ekonomicznych w kontekście realizacji polityki zrównoważonego rozwoju.

Może stać się podstawą dla dyscypliny „zrównoważonego rozwoju”, której postulaty są rozwijane. Działania jakie wynikają z takich założeń na temat człowieka, w polityce zrównoważonego rozwoju, uwzględniają między innymi zmierzanie do krzewienia tego obrazu za pomocą pewnych poczynań. Krzewienie tego obrazu człowieka jest więc jednym z narzędzi polityki zrównoważonego rozwoju. Instrumenty sugerowane w ramach tej koncepcji sprzyjają także ukształtowaniu się kapitału społecznego (w ramach polityki edukacyjnej, badawczej, uwrażliwienia etycznego), który wyraża się w zaufaniu społecznym i jest jednocześnie kluczowym czynnikiem dla sukcesu w implementacji reform.

Przykładowo w ramach polityki edukacyjnej kluczowym czynnikiem wydaje się być nastawienie na ukierunkowanie procesu kształcenia bardziej całościowo, angażując emocje (np. wrażliwość na naturę i na innych), jak też refleksję etyczną nad postępowaniem a nie tylko na zdobywanie wiedzy. Ważny jest zatem nie tylko rozwój kapitału ludzkiego czyli nowych umiejętności i kompetencji, ale społecznego - zdolności do łączenia się w sieci, by rozwiązać dany problem i tzw. miękkich kompetencji. Dlatego też tak ważna jest współpraca inter- i transdyscyplinarna wśród nauczycieli. Podejście oraz prezentacja wiedzy bardziej jako rozwiązywanie konkretnych problemów z wielu różnych punktów widzenia przyczyniają się do rozwiązania problemów zrównoważonego rozwoju. Tego typu podejście wydaje się niezbędne w czasach, gdy pewne problemy nie mają tylko jednodzielnego wymiaru, ale są coraz bardziej powiązane z innymi systemami. Jest to związane z rosnącą złożonością i integracją systemów i wpływem nawet drobnych zmian w jednym systemie na pozostałe, co jest cechą naszych czasów.

Dotychczas propagowany zwłaszcza w kulturze anglosaskiej nacisk na sukces osobisty, nawet za cenę osłabienia kontaktów z innymi, rywalizacja za wszelką cenę, niekooperatywne zachowania doprowadziły do osłabienia zdolności tworzenia pełnych, funkcjonujących więzi. Dlatego firmy coraz bardziej doceniają nowe działania edukacyjne i poprzez odpowiednie wykorzystanie kodeksów etycznych jako narzędzia do kształtowania pewnych cech – przyczyniają się do budowania kapitału społecznego przedsiębiorstw i są również bardziej skłonne i zgodne w realizacji celu zrównoważonego rozwoju.

W ramach polityki badawczej zwraca się uwagę na bardziej interdyscyplinarny charakter badań, ukierunkowanie na aktualne problemy społeczeństwa, zwiększenie

partycypacji ludności w tworzeniu nowych rozwiązań oraz odejście od wąskiej specjalizacji.

W celu uwrażliwienia społeczeństwa na problemy etyczne, Bernd Siebenhüner – twórca koncepcji *homo sustinens* postuluje większą transparentność działań i przedstawienie ich także od strony etycznej. Podejmowane decyzje polityczne powinny uwzględniać te postulaty. Zarówno na poziomie państwa jak i firmy, postuluje się rolę tzw. wizji przedsiębiorstwa, która pełni funkcję integracyjną i lepiej harmonizuje działania ułatwiając też formowanie celów pośrednich i podejmowanie decyzji. Tak też działanie państwa byłoby bardziej zrozumiałe, gdyby się odwoływało do pewnych zrozumiałych dla wszystkich wzorów, korzystnych dla funkcjonowania społeczeństwa jako całości i rozwiązania problemów przed którymi społeczeństwo stoi<sup>58</sup>.

## Zakończenie

Koncepcje człowieka i związane z nimi szkoły ekonomiczne mogą się przyczynić do zwiększenia efektywności polityki zrównoważonego rozwoju. Wydaje się że żadna z koncepcji dotychczasowych, ugruntowanych w ekonomii ortodoksyjnej i heterodoksyjnej jako jedyna nie pozwoli na zbudowanie podstaw dla ekonomii i polityki zrównoważonego rozwoju. Ujęcie i rozpatrzenie wszystkich aspektów w tych koncepcjach jak i ich przełożenie na zakres, cel i metody ekonomii, pozwala na rozszerzenie repertuaru narzędzi, struktury podmiotowej i lepsze doprecyzowanie celów polityki zrównoważonego rozwoju. Dotychczasowe poszukiwania modelu człowieka, jak też dążenia w kierunku stworzenia nauki zrównoważonego rozwoju być może pozwolą na lepszą integrację koncepcji człowieka, jak też związanych z nią podejść. Opracowanie wskazało na to, że różne koncepcje człowieka mogą mieć różne zastosowanie w polityce zrównoważonego rozwoju. I tak szkoła neoklasyczna po uwzględnieniu efektów zewnętrznych w ramach ekonomii kosztów transakcyjnych (młodsza szkoła instytucjonalna) nowej ekonomii instytucjonalnej, pozwala na zrozumienie znaczenia instytucji i ram dla kształtowania zachowań podmiotów gospodarujących spójnych z założeniami polityki zrównoważonego rozwoju. Ekonomia behawioralna poprzez odkrycie zasad interakcji podmiotów i ich zachowań może

---

<sup>58</sup> A. Horodecka, *Koncepcja homo sustinens i jej rola w polityce gospodarczej wobec wyzwań globalnego kryzysu [The concept of homo sustinens and its role in economic policy towards the challenges of global crisis]*. w: *Polityka gospodarcza wobec globalnego kryzysu ekonomicznego*, red. K. Pająk, J. Tomidajewicz, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2011, s. 31-55; A. Horodecka, *Concept of human nature in selected world religions as institutional determinants of the sustainable development policy* op.cit.

pozwoić na opracowanie instrumentów wspierających zmianę zachowań w drodze takich interakcji czy ich modyfikacji przy zastosowaniu odkrytych mechanizmów. Ekonomia ekologiczna szczególnie przydatna jest do zrozumienia wzajemnych powiazań celów gospodarczych, ekologicznych i społecznych, postrzegając je jako część całego systemu. Z kolei ekonomia humanistyczna pozwala na dostrzeżenie roli czynników kulturowych jak też wartości i norm ponadindywidualnych, które mogą być źródłem motywacji dla realizacji celów zrównoważonego rozwoju na drodze samorozwoju jednostki.

### **Bibliografia**

- Alexandrin G., *Elements of Buddhist economics*, "International Journal of Social Economics" 1993, vol. 20, nr 2.
- Arentzen U. (red.), *Gabler-Wirtschafts-Lexikon*, Gabler, Wiesbaden 1992-1997.
- Becker C., *Ökonomie und Natur in der Romantik: Das Denken von Novalis, Wordsworth und Thoreau als Grundlegung der ökologischen Ökonomik*, Metropolis-Verl., Marburg 2003.
- Becker C., *The human actor in ecological economics: Philosophical approach and research perspectives*, "Ecological Economics" 2006, vol. 60, nr 1.
- Bentham, J., J. S. Mill, *The utilitarians*, Anchor Press, Garden City, NY 1973.
- Brodbeck K.-H., *Beiträge zu Ethik und Wirtschaft*, Gröbenzell 2002.
- Clement R., *Praxis der Wirtschaftspolitik. Theorie und ihre Anwendung spielend lernen*, Vahlen, München 2001.
- Crisp, R., M. Slote, *Virtue Ethics*, Oxford University Press, Oxford 1997.
- Daly H. E., J. Farley, *Ecological Economics: Principles and Applications*, Island Press, Washington, DC 2010.
- Das A., *Foundations of Gandhian Economics*, St. Martin's Press, New York 1979.
- Dasgupta, A., *Gandhi's Economic Thought*, Routledge, New York 1996.
- Diwan R., *Gandhian economics and contemporary society*, "Gandhian Perspectives" 1991, vol. 4, nr 1.
- Diwan R., M. Lutz, *Essays in Gandhian Economics*, Gandhi Peace Foundation and New York, Intermediate Technology Development Project, New Delhi 1985.
- Dodds S., *Towards a 'science of sustainability': Improving the way ecological economics understands human well-being*, "Ecological Economics" 1997, nr 23.
- Donges J. B., A. Freytag, *Allgemeine Wirtschaftspolitik: Mit 2 Tabellen*, Lucius & Lucius, Stuttgart 2004.

- El-Ghazali A. H., *Man is the basis of the Islamic strategy for economic development*, Islamic Research and Training Institute, Islamic Development Bank, 1994.
- Engelkamp J., H. D. Zimmer, *Lehrbuch der Kognitiven Psychologie*, Hogrefe, Göttingen 2006.
- Etzioni A., *New Communitarian Thinking*, University of Virginia Press, Charlottesville 1995.
- Faber M., T. Petersen, J. Schiller, *Homo oeconomicus and homo politicus in ecological economics*, "Ecological Economics" 2002, vol. 40, nr 3.
- Fukuyama F., *Koniec historii*, Wydawnictwo Zysk i S-ka, Poznań 1996.
- Funtowicz S., M. O'Connor, J. Ravetz, *Emergent complexity and ecological economics*, Economy and Ecosystems in Change. Analytical and Historical Approaches. Edward Elgar, Cheltenham 1997, s. 75-95.
- Funtowicz, S., J. Ravetz, *Post-normal science*, International Society for Ecological Economics (ed.), Online Encyclopedia of Ecological Economics at <http://www.ecoeco.org/publica/encyc.htm> 2003
- [http://leopold.asu.edu/sustainability/sites/default/files/Norton,%20Post%20Normal%20Science,%20Funtowicz\\_1.pdf](http://leopold.asu.edu/sustainability/sites/default/files/Norton,%20Post%20Normal%20Science,%20Funtowicz_1.pdf).
- Funtowicz S. O., J. R. Ravetz, *A new scientific methodology for global environmental issues*, "Ecological Economics: The science and management of sustainability" 1991, nr 10.
- Funtowicz S. O., J. R. Ravetz, *The worth of a songbird: ecological economics as a post-normal science*, "Ecological Economics" 1994, vol. 10, nr 3.
- Gemper B. B., *Wirtschaftspolitik: Ordnungspolitische Grundlagen*, Physica-Verl., Heidelberg 1994.
- Grüner H. P., *Wirtschaftspolitik. Allokationstheoretische Grundlagen und politisch-ökonomische Analyse*, Springer, Berlin - Heidelberg 2001.
- Habermas J., *Moralbewusstsein und kommunikatives Handeln*, Suhrkamp, Frankfurt am Main 2001.
- Hattam R., *Awakening-struggle: towards a Buddhist critical social theory*, Post Pressed Queensland, Flaxton 2004.
- Homann K., F. Blome-Drees, *Wirtschafts- und Unternehmensethik*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 1992.
- Homann K., C. Lütge, *Einführung in die Wirtschaftsethik*, LIT Verlag Münster, 2004.
- Horodecka A., *Ewolucja celów polityki gospodarczej [Evolution of Economic Policy Goals]*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2008.

- Horodecka A., *Cele polityki gospodarczej w różnych podejściach metodologicznych ekonomii*, "Gospodarka Narodowa" 2011, nr 7-8.
- Horodecka, A., *Koncepcja homo sustinens i jej rola w polityce gospodarczej wobec wyzwań globalnego kryzysu*, w: K. Pająk, J. Tomidajewicz, *Polityka gospodarcza wobec globalnego kryzysu ekonomicznego*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2011.
- Horodecka A., *Komponenty obrazu człowieka w ekonomii*, "Kwartalnik Historii Myśli Ekonomicznej" 2014, vol. 5, nr 1.
- Horodecka A., *Concept of human nature in selected world religions as institutional determinants of the sustainable development policy*, "Studia Ekonomiczne – Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach" 2015, nr 213.
- Horodecka A., *Globalne wyzwania rozwojowe a religie światowe*, w: J. Stacewicz, *Podejście krótkookresowe i strategiczne w polityce gospodarczej*, Prace i Materiały Instytutu Rozwoju Regionalnego, Oficyna Wydawnicza SGH, Warszawa 2015, nr 95.
- Horodecka A., *Przemiany obrazu człowieka we współczesnej ekonomii [Changes in the image of man in the contemporary economics]*, Narodowe Centrum Nauki (UMO-2011/03/D/HS4/00849), Warszawa 2015.
- Horodecka A., E. Mazur-Wierzbicka, *The meaning of the concept of human nature in the organization and ethical concepts supporting CSR*, w: E. Mazur-Wierzbicka, *CSR - Społeczny wymiar działalności biznesowej*, Economicus, Szczecin 2014.
- Hursthouse R., *On Virtue Ethics*, Oxford University Press, Oxford 1999.
- Kahneman D., *Thinking, fast and slow*, Macmillan, 2011.
- Kahneman D., A. Tversky, *Prospect theory: An analysis of decision under risk*, "Econometrica: Journal of the Econometric Society" 1979, vol. 47, nr 2.
- Khan M. S., *Islamic interest-free banking: a theoretical analysis*, "Islamic Economics" 1997, vol. 9, nr 1.
- Klimczak B., *Model człowieka gospodarującego we współczesnej ekonomii*, w: A. Węgrzycki, *Wizerunek współczesnego człowieka gospodarującego*, Akademia Ekonomiczna w Krakowie, Kraków 2000.
- Kuhn T. S., *The structure of scientific revolutions*, University of Chicago Press, Chicago 2007.
- Kuran T., *Islamic economics and the Islamic subeconomy*, "The Journal of Economic Perspectives" 1995, vol. 9, nr 4, s. 155-173.



- Lennerfors T. T., *Vintage Book Review. Small is Beautiful: Economics as if People Mattered, EF Schumacher*, "Scandinavian Journal of Management" 2013, vol. 29, nr 4.
- Lutz M. A., K. Lux, *Humanistic economics: the new challenge*, Bootstrap Press, New York, NY 1988.
- Manstetten R., O. Hottinger, M. Faber, *Zur Aktualität von Adam Smith: Homo oeconomicus und ganzheitliches Menschenbild*, "Homo Oeconomicus" 1998, vol. 15, nr 2.
- Maslow A., *A Theory of Human Motivation*, "Psychological Review" 1943, vol. 50, nr 4.
- Mendis P., *Buddhist Economics and Community Development Strategies I*, "Community Development Journal" 1994, vol. 29, nr 3.
- Mill J. S., *On the Definition of Political Economy and the Method of Investigation Proper to it*, w: D. Hausman, *The Philosophy of Economics*, Cambridge University Press, Cambridge 2007.
- Müller R., W. Röck, *Konjunktur-, Stabilisierungs- und Wachstumspolitik: Theoretische Grundlagen und wirtschaftspolitische Konzepte*, Kohlhammer, Stuttgart 1993.
- Mussel G., J. Pätzold, *Grundfragen der Wirtschaftspolitik*, Vahlen, München 1998.
- Narayanan Y., *Religion and Sustainable Development: Analysing the Connections*, "Sustainable Development" 2013, vol. 21,
- Nyborg K., *Homo economicus and homo politicus: interpretation and aggregation of environmental values*, "Journal of Economic Behavior & Organization" 2000, vol. 42, nr 3.
- Payutto P. A., *Buddhist Economics, a Middle Way for the market place*, Buddhadhamma Foundation, Bangkok 1994.
- Pentreath R. J., *Ethics, genetics and dynamics: an emerging systematic approach to radiation protection of the environment*, "Journal of Environmental Radioactivity" 2004, vol. 74, nr 1-3.
- Petersen, T., *Nachhaltigkeit und Menschenbild*, w: S. Hartard, C. Stahmer, F. Hinterberger, *Magische Dreiecke. Berichte für eine nachhaltige Gesellschaft*, Metroplis, Marburg 2000.
- Presley J. R., J. G. Sessions, *Islamic economics: the emergence of a new paradigm*, "The Economic Journal" 1994, vol. 104, nr 424, s. 584-596.
- Rawls J., *A Theory of Justice*, Harvard University Press, Cambridge MA 1971.

- Rollka, B., F. Schultz, *Kommunikationsinstrument Menschenbild: Zur Verwendung Von Menschenbildern in Gesellschaftlichen Diskursen*, VS Verlag für Sozialwissenschaften GmbH, Wiesbaden 2011.
- Sandler R., P. Cafaro, *Environmental Virtue Ethics*, Rowman & Littlefield, Lanham et al. 2005.
- Schumacher E. F., *Small is beautiful: a study of economics as if people mattered*, Blond and Briggs, London 1973.
- Schumpeter J. A., E. B. Schumpeter, *History Of Economic Analysis*, Routledge, 1987.
- Sen A., *Choice, Welfare and Measurement*, Blackwell, Oxford 1982.
- Sen A., *Commodities and Capabilities*, North-Holland, Amsterdam 1985.
- Siebenhüner B., *Homo sustinens — towards a new conception of humans for the science of sustainability*, "Ecological Economics" 2000, vol. 32,
- Siebenhüner B., *Nachhaltigkeit und Menschenbilder*, "zfwu" 2001, vol. 2, nr 3.
- Sivaraksa S., *The wisdom of sustainability: Buddhist economics for the 21st century*, Koa Books, Manui 2011.
- Skinner B. F., *Walden Two*, Prentice-Hall, Englewood Cliffs, NJ 1976 (1948).
- Smith A., *An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations*, University of Chicago Press, Chicago 2005.
- Söderbaum P., *Values, ideology and politics in ecological economics*, "Ecological Economics" 1999, vol. 28.
- Solek A., *Ekonomia behawioralna a ekonomia neoklasyczna*, "Zeszyty Naukowe", Kraków 2010, nr 8.
- Stacewicz J., *Etyczne przesłanki działania gospodarczego*, "Problemy" 1988, nr 4.
- Thagard P., *Mind. Introduction to Cognitive Science*, MIT, London 2005.
- Watson J. B., *Behaviorism*, W. W. Norton, New York 1930.
- Zadek S., Simon, *Towards a progressive Buddhist economics*, w: J. Watts, A. Senauke and S. Bhikku (eds) *Entering the Realm of Reality: Towards Dharmmic Societies*. Bangkok: INEB, 1997, s. 241-273.